

УДК 911.3

КРАЇНИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ: НАПРЯМИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. Книш

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Проаналізовано ретроспективні й сучасні напрями суспільно-географічних досліджень країн, що розвиваються; запропоновано нові.

Ключові слова: типізація країн, гуманітарний розвиток, індекс людського розвитку, індекс гармонійного людського розвитку, індекс бідності населення.

Країни, що розвиваються, – це сукупність держав, які об'єднані історико-географічними особливостями формування, певною спорідненістю господарського, соціально-культурного і політичного життя, подібністю положення у глобальному суспільному просторі, спільністю проблем і тенденцій розвитку.

Одна з важливих особливостей сучасного світового розвитку – зростання ролі і значення в ньому цієї групи країн. Соціально-економічний розвиток названих країн позначається на глобальних тенденціях, а їхні проблеми впливають на більшу частину людства, а отже, майбутнє суспільства залежатиме від того, якими будуть ці країни у XXI ст.

На жаль, в Україні не склалися сприятливі передумови для наукових суспільно-географічних досліджень країн, що розвиваються. Цим можна пояснити відсутність публікацій із суспільно-географічної тематики. Сучасні наукові дослідження цих країн торкаються здебільшого історичних та економічних аспектів. Сьогодні цією проблематикою активно займаються на Заході і в Росії. Значну увагу країнам, що розвиваються, приділяє ООН. При цій організації створено спеціальні комісії, які займаються дослідженнями політичних, економічних, соціальних та екологічних проблем у зазначених країнах.

Актуальність дослідження країн, що розвиваються, пов'язана ще й з тим, що в умовах глобалізації та інтеграції України у світове господарство потрібні сучасні наукові знання про суспільно-географічні процеси в цих країнах. Ефективна співпраця України з країнами, що розвиваються, її безпосередні наслідки і подальші перспективи тісно пов'язані з масштабами наукових досліджень. З огляду на це постає завдання окреслити напрями наукових досліджень, на підставі нових закономірностей розвитку в умовах глобалізації всієї спільноти країн.

Країни, що розвиваються, – складний об'єкт наукового пізнання, що зумовило міждисциплінарність досліджень, у яких суспільно-географічні аспекти посідають особливе місце.

У радянські часи суспільно-географічні дослідження країн, що розвиваються, проводили головню в Москві і Ленінграді. Найактивнішими вони були у 70–80-ті роки

XX ст. У цей період опубліковано фундаментальні праці, які торкалися суспільно-географічних проблем їхнього розвитку.

У колишньому Радянському Союзі основоположниками наукових суспільно-географічних досліджень країн, що розвиваються, були М.С. Розін, В.В. Вольський, Ю.Д. Дмитрієвський та інші, які започаткували в рамках економічної і політичної географії зарубіжних країн відповідний новий науковий напрям.

Науковий підхід до вивчення країн, що розвиваються, розкритий у таких фундаментальних працях: “Латинська Америка. Проблеми економічної географії” (Я.Г. Машбіц), “Економіко-географічні процеси в сільському господарстві країн, що розвиваються” (В.А. Пуляркін), “Індія. Географія господарства” (Г.В. Сдасюк), “Регіональне планування в країнах, що розвиваються” (Е.Б. Алаєв), “Країни, що розвиваються: природа і людина” (В.А. Пуляркін, Я.Г. Машбіц) та ін.

На заході географічні та економічні аспекти країн, що розвиваються, розглянуті в працях Г. Бюржая, А. Льюїса, Ф. Кардозо, С. Кузнеця, Р. Пребіша, Г. Рейніса, У. Ростоу, М. Тодаро, Д. Фая, Х. Ченері та ін. У Росії економічною проблематикою країн, що розвиваються, займаються Б.М. Болотін, А. Ельянов, В.Л. Тягуненко, В.Л. Шейніс та ін.

У 90-х роках XX ст. ООН започаткувала щорічне видання Програми розвитку ООН (ПРООН), у якій узагальнюють спостереження за розвитком людини у країнах світу, у тому числі в країнах, що розвиваються.

Суспільно-географічні аспекти наукових досліджень країн, що розвиваються розкриті в останніх публікаціях російських географів В. Тікунова і А. Фетісова [13], І. Пилипенка [6] і французького географа Г. Бюржая [14].

Наша мета – розглянути ретроспективні, сучасні і перспективні напрями наукових досліджень країн, що розвиваються.

На Заході наукові дослідження країн, що розвиваються, зародилися ще на початку XX ст. у рамках колоніальної географії.

У колишньому Радянському Союзі дослідження країн, що розвиваються, започатковані у 50-х роках XX ст. в Інституті географії АН СРСР; вони стали головним і довготерміновим напрямом його науково-дослідної роботи. Поряд з цим, важливими науковими центрами з питань суспільно-географічних досліджень цих країн були кафедри економічної та політичної географії зарубіжних країн Московського і Ленінградського університетів.

У 60-ті роки в Москві поряд з Інститутом сходознавства створено комплексні регіональні інститути, які займалися проблемами вивчення зарубіжних країн, зокрема, Інститути Латинської Америки та Африки. Вчені, які очолювали вивчення країн, що розвиваються, зосередили увагу на таких галузевих напрямках, як природно-ресурсний, населення й урбанізація, виробнича сфера, регіональний.

У цей час посилену увагу приділяли вивченню природних ресурсів. Над цією проблемою працювали такі вчені, як Ю.Д. Дмитрієвський, М.С. Розін, М.Б. Горнунг, Я.Г. Машбіц. Дослідження цих вчених відіграли важливу роль у становленні географії природних ресурсів як наукового напрямку. На підставі розробленої на початку 70-х років концепції природно-ресурсних циклів Я.Г. Машбіц (1975) розвинув концепцію ресурсно-експортних циклів. Проблема населення й урбанізації присвячені наукові дослідження Л.І. Боніфатьєвої, С.І. Брука, В.В. Покшишевського та ін.

Наукові дослідження галузей виробничої сфери провадили В.А. Пуляркін, С.Б. Шліхтер та інші, які вивчали географічні аспекти індустріалізації, модернізації сільського господарства і формування інфраструктури.

Наукові дослідження з питань формування територіальної структури і розробку економічного районування виконували Г.В. Сдасюк, Е.Б. Алаєв, Ю.Д. Дмитрієвський, Я.Г. Машбіц та ін. У результаті таких досліджень виявлено типологічні закономірності територіальної організації експортного і традиційного сектора економіки.

На загальних питаннях теорії і методології географії країн, що розвиваються, зосередили увагу М.С. Розін, В.В. Вольський, Ю.Д. Дмитрієвський, Я.Г. Машбіц, а питання методики і використання нових методів дослідження розкрили Ю.Г. Ліпец, І.М. Маєргойд.

У регіональних наукових дослідженнях важливу роль відіграли Я.Г. Машбіц (Латинська Америка), Ю.Д. Дмитрієвський (Африка). Країнознавчими дослідженнями займалися Г.В. Сдасюк (Індія), Р.А. Піменова (Аргентина), В.В. Вольський (Бразилія), Я.Г. Машбіц (Мексика).

Важливим підсумком багаторічних досліджень треба вважати перехід до типологічних узагальнень і виявлення закономірностей розвитку й територіальної організації цих країн. У результаті таких досліджень з'ясовано типологічні риси внутрішньої організації господарства. Щораз більша соціально-економічна диференціація країн, що розвиваються, зумовила необхідність розробки типології цих країн (В.В. Вольський, 1990).

Об'єктивну необхідність гуманізації суспільної географії зрозуміли спочатку на Заході. У деяких працях 70-х років з так званої радикальної географії порушено гострі проблеми добробуту і соціальної нерівності. Зокрема, в Оксфорді опубліковано колективну монографію "Географія і нерівність" (Coates, Johnson, Kinox, 1977), у якій зазначено, що географія традиційно займалася питаннями розміщення ресурсів і виробництва і не приділяла уваги гострим соціальним проблемам. Наукові дослідження добробуту і соціальної нерівності, його просторової диференціації зумовили формування нового напрямку досліджень.

З огляду на це з 70-х років було декілька спроб розробити показники якості життя населення. У 1970 р. Інститут соціального розвитку ООН розробив індекс розвитку на базі економічних і соціальних показників. Цей Інститут критикували за те, що як критерій розвитку вибрано структурні зміни, а не добробут життя. У відповідь на критику з'явилися праці, у яких як критерій розвитку використали ступінь задоволення головних потреб більшості населення або якість життя, зокрема, індекс фізичної якості життя Д. Морріса. У 1987 р. комітет з проблем народонаселення ООН для вимірювання якості життя населення в країнах, що розвиваються, розробив індекс нестатків на підставі показників, які характеризують добробут людей залежно від їхнього матеріального становища, дитячої смертності, стану здоров'я і суспільного устрою.

Найвагоміша комплексна оцінка гуманітарного розвитку реалізована Програмою розвитку ООН (ПРООН). З 1990 р. в її щорічниках (Human Development Reports) почали публікувати інтегральний показник – індекс людського розвитку (ІЛР), який дає загальне уявлення про розвиток людини в країнах світу.

У 1987 р. в „Доповіді про розвиток людини” ООН запропонувала концепцію бідності населення і показник для її вимірювання – індекс бідності населення, який відображає нестатки чотирьох головних аспектів життя людини: тривалість життя, стан здоров'я, рівень знань, економічне забезпечення, участь у суспільному житті.

Індекс людського розвитку, незважаючи на його переваги порівняно з іншими показниками, все-таки неповно відображає головні напрями суспільного прогресу. Зокрема, цей критерій не охоплює екологічних аспектів розвитку людини. Крім того, у

цій концепції соціальний аспект представлений тільки рівнем освіти, і в ній нема таких зрізів, як рівень наукової та інноваційної діяльності.

На початку ХХІ ст. з'явилися првці, автори яких намагалися заповнити цю прогалину, використавши як глобальний критерій суспільного розвитку індекс гармонійного розвитку цивілізації (ІГРЦ), який одночасно охоплює економічні, соціальні й екологічні результати розвитку цивілізації [10, 11].

Нові напрями наукових досліджень зумовлені виникненням глобальних проблем. Практично всі глобальні проблеми людства так чи інакше мають вихід на країни, що розвиваються. Ці країни, з одного боку, інтегровані у світову соціально-економічну систему, щораз частіше зазнають впливу глобальних проблем, а з іншого, – вони самі є носіями цих проблем.

У країнах, що розвиваються, глобальні проблеми групують у п'ять блоків: політичний, економічний, демографічний, соціальний та екологічний. Деякі глобальні проблеми мають давню історію і стали хронічними, інші – порівняно нові. Всі вони безпосередньо впливають на розвиток цих країн. Відповідно до структури глобальних проблем формуються напрями наукових досліджень, результати яких відображені у працях Я.Г. Машбіца, Ю.Л. Пивоварова, В.А. Пуляркіна, Н.А. Слуки та ін.

Проблема народонаселення висвітлена в матеріалах ООН. Для наукових досліджень з цієї проблеми, проведених у рамках ООН, характерна спроба прив'язати демографічну проблему до сучасних і прогнозованих показників зростання економіки і виявити невідповідність темпів збільшення кількості населення кількісним і якісним показникам економіки.

Географічний аспект продовольчої проблеми розглянуто здебільшого як сучасну та перспективну забезпеченість регіонів і країн певними видами продовольчих ресурсів. З соціально-географічного погляду заслуговують на увагу такі питання: зв'язок продовольчої проблеми з рівнем і характером соціально-економічного розвитку, демографічної ситуацією, особливостями використання природних ресурсів та освоєння території.

Проблему взаємовідносин суспільства і природи, збереження навколишнього середовища активно досліджували у 80–90-х роках ХХ ст. Серед наукових праць, присвячених екологічній проблематиці, треба назвати такі: “Постійнової тропіки. Зміна природного середовища під впливом господарської діяльності” (М.Б. Горнунг, 1984) і “Країни, що розвиваються: природа і людина” (В.А. Пуляркін та ін., 1982).

У 1987 р. Комісія ООН з проблем вивчення навколишнього середовища і розвитку опублікувала звіт „Наше спільне майбутнє”, у якому розглянуто концепцію сталого розвитку, в основі якої – ідея екологічно чистого розвитку. З огляду на це зросло значення наукових досліджень, присвячених прогнозам зміни природного середовища під впливом традиційних методів ведення господарства і впровадження нових технологій, неадаптованих до природних умов у цих країнах.

У сучасних наукових дослідженнях недостатню увагу приділяють вивченню ролі та місця країн, що розвиваються, в глобальній системі господарства. Більшість з них здобули незалежність після 1960 р. Це короткий історичний шлях незалежного розвитку. Тому важливо проаналізувати зміни, які відбулися в становищі цих країн у системі міжнародного географічного поділу праці та їхній вплив на розселення, галузеву і територіальну структуру господарства. Ці зміни за масштабами ще невеликі, що пов'язано з інерційністю розселення і територіальної структури господарства. Однак

дуже важливо бачити тенденції таких змін як для наукового обґрунтування географії господарства в країнах, що розвиваються, так і для прогнозування зовнішньоекономічної співпраці з Україною.

Отже, аналіз наукових досліджень і публікацій дає змогу окреслити сучасні напрями суспільно-географічних досліджень країн, що розвиваються, які повинні передусім торкатися такого: удосконалення теоретико-методологічних методичних основ, розробки концепції розселення і територіальної організації господарської діяльності в умовах глобалізації та раціонального природокористування, застосування проблемного підходу в традиційних і нових напрямках дослідження; створення багатомірної суспільно-географічної типізації цих країн; вивчення ролі та місця країн, що розвиваються, в системі глобальних проблем людства.

1. *Алаев. Е.Б.* Региональное планирование и развивающиеся страны. – М.: Наука, 1973.
2. *Дмитриевский Ю.Д., Лаеров С.Б.* Экономико-географические проблемы капиталистических и развивающихся стран. – М.: Просвещение, 1978.
3. Капиталистические и развивающиеся страны на пороге 90-х годов / Под ред. В.В. Вольского и др. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1990.
4. *Маибиц Я.Г.* Латинская Америка. Проблемы экономической географии. – М.: Мысль, 1969.
5. *Пивоваров Ю.Я.* Глобальная урбанизация и Россия на пороге XXI века: антропокультурный подход // Изв. Рос. АН. Сер. геогр. – 1996. – №4. – С. 38-45.
6. *Пилипенко И.В.* Проблемы мирохозяйственной типологии малых стран мира // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 5, география. – 2002. – №4. – С. 33-38.
7. *Пуляркин В.А.* Экономико-географические процессы в сельском хозяйстве развивающихся стран. – М.: Наука, 1976.
8. *Пуляркин В.А., Егоров И.Д.* Продовольственное положение в развивающихся странах и задача его кардинального улучшения как глобальная проблема современной цивилизации // Глобальные проблемы географической науки: Сб. науч. трудов. – М., 1988.
9. Развивающиеся страны: природа и человек. / Отв.ред. В.А. Пуляркин. – М.: Мысль, 1982.
10. *Садков В., Гринкевич Л.* От индекса развития человеческого потенциала к индексу гармоничного развития цивилизации // Общество и экономика. – 2001. – №7-8. – С. 76-83.
11. *Слука Н.А.* Урбанистическая панорама мира на пороге XXI века // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 5, география. – 2000. – №2. – С. 59-64.
12. Территориальная структура хозяйства развивающихся стран: сдвиги и тенденции / Отв. ред. В.А. Пуляркин, Ю.Г. Липец. – М.: Наука, 1991.
13. *Тикунов В.С., Фетисов А.С.* Типология стран мира как нечеткого множества // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 5, география. – 1994. – №2. – С.48-52.
14. *Burget G.* Du tiers-monde aux tiers-mondes. – Paris: Dunod, 2000.

DEVELOPING COUNTRIES: TRENDS OF HUMAN-GEOGRAPHICAL RESEARCHES

M. Knysh

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, UA – 79 000 Lviv, Ukraine*

Retrospective and contemporary trends of human-geographical researches have been analysed. New trends of the researches have been offered.

Key words: country typology, human Development; index of human Development, index of harmonious Development of civilization, index of poverty of population.

Стаття надійшла до редколегії 14.04.2004

Прийнята до друку 20.05.2004